

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.59

LYUDMILA ROZHKOVA¹, NATALIYA KUZMENKO²

^{1,2}Sumy National Agrarian University (Sumy, Ukraine)

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9994-0961>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6728-240X>

ACTIVITIES OF THE SUMY SOCIETY “MEMORIAL” IN RESPECT OF HONORING THE MEMORY OF VICTIMS OF POLITICAL REPRESSION

Abstract. *The purpose of the article. The authors of this article set out to analyze the activities of the Sumy Memorial Society in preserving the memory of the political repressions of the communist totalitarian regime. The research methodology. In the process of research, the authors used general and special methods of historical research. In particular, the principle of historicism made it possible to consider the activities of the Memorial Society in accordance with specific historical circumstances, in their interrelationship.*

The use of the chronological method allowed us to present the material in chronological sequence, the periodization method made it possible to identify changes in the activities of the public organization and establish the moments of these changes. The method of objectivity was used to analyze the facts related to the activities of the Memorial Society, the method of the social approach allowed us to consider the activities of the society taking into account the interests of various social groups.

The retrospective method helped to restore the details of the biographies of the repressed according to the identified typical features. The use of the generalization method made it possible to systematize information about the activities of “Memorial”, identify trends and patterns, and outline the prospects for the further development of the society. The scientific novelty of the study lies in the comprehensive analysis and periodization of the activities of the Sumy society “Memorial”. The contribution of the organization “Memorial” to the study, collection, systematization of materials about residents of Sumy region - victims of political repressions, search for information about the repressed, historical and educational activities, preparation of the regional volume of the scientific and documentary publication “Rehabilitated by History. Sumy Region”, participation in memorial events. Based on the memories of the repressed, certain aspects of the daily life of political prisoners in the Gulag system were reconstructed. In order to achieve the set goal, we used documents stored in the State Archives of Sumy Region (fund 7710, collection of documents of public organizations, associations and political parties), publications in local periodicals, and for the first time, documents located in the archives of the Sumy Memorial Society were brought into scientific circulation.

Conclusions. *Established in 1989, the Sumy society “Memorial”, overcoming resistance from the communist authorities, launched systematic research, educational and human rights activities. It contributed to the condemnation of the crimes of the totalitarian communist regime, the restoration of historical justice and the rehabilitation of the repressed. The result of the ascetic work of the Sumy Society was the formation of a collection of documents, which includes information about the repressed, memories, and photo documents. The materials about the repressed collected by the “Memorial” were used in the preparation of the regional house “Rehabilitated by History. Sumy Region”. On the initiative of the “Memorial” in Sumy, a monument was erected in honor of the victims of political repressions of the communist totalitarian regime. Members of the Society participate in the work of the regional rehabilitation commission and public events dedicated to honoring the memory of the victims of political repressions.*

© 2026 by the author(s)

This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the [Creative Commons Attribution \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) license

Keywords: *perestroika, informal organizations, Memorial Society, Sumy, political repressions, memories, memory.*

Citation. Rozhkova, L.I., Kuzmenko, N.M. (2026). Activities of the Sumy society “Memorial” in respect of honoring the memory of victims of political repression. *Sumy Historical and Archival Journal*. XLVI, 59-70. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.59

РОЖКОВА Л.І.¹, КУЗЬМЕНКО Н.М.²

^{1,2}Сумський національний аграрний університет (Суми, Україна)

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9994-0961>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6728-240X>

ДІЯЛЬНІСТЬ СУМСЬКОГО ТОВАРИСТВА “МЕМОРІАЛ” ЩОДО ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ

Анотація. Авторки даної статті ставлять за мету проаналізувати діяльність Сумського товариства “Меморіал” щодо збереження пам'яті про політичні репресії комуністичного тоталітарного режиму. Методологія дослідження. У процесі дослідження були використані загальні та спеціальні методи історичного дослідження. Зокрема, принцип історизму дав змогу розглянути діяльність товариства “Меморіал” відповідно до конкретно-історичних обставин, в їх взаємозв'язку та взаємообумовленості. Використання хронологічного методу дозволило викласти матеріал у хронологічній послідовності, метод періодизації дав можливість виявити зміни у діяльності громадської організації і встановити моменти цих змін. Метод об'єктивності був застосований для аналізу фактів, пов'язаних з діяльністю товариства “Меморіал”, метод соціального підходу дозволив розглянути діяльність товариства з урахуванням інтересів різних соціальних груп. Ретроспективний метод допоміг відновити деталі біографій репресованих за виявленими типовими ознаками. Використання методу узагальнення дало змогу систематизувати інформацію про діяльність “Меморіалу”, виявити тенденції та закономірності, накреслити перспективи подальшого розвитку товариства. Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі та періодизації діяльності Сумського товариства “Меморіал”. Зазначено вклад організації “Меморіал” у вивчення, збирання, систематизацію матеріалів про мешканців Сумщини – жертв політичних репресій, пошук інформації про репресованих, історико-просвітницьку діяльність, підготовку обласного тому науково-документального видання “Реабілітовані історією. Сумська область”, участь у меморіальних заходах. На основі спогадів репресованих реконструйовано окремі аспекти повсякдення політичних в'язнів у системі ГУЛАГу. З метою досягнення поставленої мети нами використані документи, які зберігаються у Державному архіві Сумської області (фонд–7710, колекція документів громадських організацій, об'єднань і політичних партій), публікації у місцевих періодичних виданнях, а також уперше до наукового обігу залучено документи, що знаходяться в архіві Сумського товариства “Меморіал”.

Висновки. Створене 1989 р. сумське товариство “Меморіал”, долаючи опір з боку компартійної влади, розгорнуло системну дослідницьку, просвітницьку та правозахисну діяльність. Вона сприяла засудженню злочинів тоталітарного комуністичного режиму, відновленню історичної справедливості та реабілітації репресованих. Результатом подвижницької роботи Сумського товариства стало формування колекції документів, яка включає відомості про репресованих, спогади, фотодокументи. Зібрані “Меморіалом” матеріали про репресованих використовувалися при підготовці обласного дому “Реабілітовані історією. Сумська область”. З ініціативи “Меморіалу” в Сумах було встановлено пам'ятний знак, згодом – споруджено пам'ятник на честь жертв політичних репресій комуністичного тоталітарного режиму. Члени товариства беруть участь у роботі регіональної комісії з реабілітації, публічних заходах, присвячених вшануванню пам'яті жертв політичних репресій.

Ключові слова: *перебудова, неформальні організації, товариство “Меморіал”, Суми, політичні репресії, спогади, пам’ять.*

Цитування. Рожкова, Л.І., Кузьменко, Н.М. (2026). Діяльність Сумського товариства “Меморіал” щодо вшанування пам’яті жертв політичних репресій. *Сумський історико-архівний журнал*. XLVI, 59-70. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2026.i46.p.59

В умовах російсько-української війни на окупованих Російською Федерацією територіях України відбуваються масові злочини проти цивільного населення, здійснюються переслідування і розправи над громадськими активістами, знищується українська ідентичність. Характерно, що у РФ організація “Меморіал”, незважаючи на міжнародне визнання (Нобелівська премія 2022 р.), оголошена “іноземним агентом” і юридично заборонена. Для України історична пам’ять, зокрема, пам’ять про політичні репресії комуністичного режиму, є важливим чинником захисту ідентичності та питанням національної безпеки. У такому контексті аналіз діяльності українського “Меморіалу”, визначення його ролі у формуванні та реалізації політики пам’яті, зокрема і в локальному вимірі, сприятиме глибшому усвідомленню минулого, засудженню тоталітарних практик і недопущенню їх повернення в майбутньому.

Метою даної статті є проаналізувати діяльність Сумського товариства “Меморіал” щодо збереження пам’яті про політичні репресії комуністичного тоталітарного режиму. Досягнення поставленої мети вимагає вирішення наступних завдань: розкрити передумови створення та процесу формування Сумського товариства “Меморіал”; висвітлити обставини протистояння “Меморіалу” з органами компартійно-державної влади наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років; проаналізувати установчі документи: програму, статут організації; охарактеризувати лідерів та активістів товариства; розглянути основні напрями діяльності “Меморіалу” на Сумщині; протягом усього періоду його існування; визначити здобутки та проблеми у діяльності товариства; зробити висновок про роль “Меморіалу” у поширенні знань про політичні репресії комуністичного режиму та вшануванні пам’яті їх жертв.

Діяльність неформальних об’єднань знайшла висвітлення у працях, присвячених процесам перебудови в Україні (Гарань, 1993; Бойко, 2002; Бажан, 2010: 68-77). Трансформаційні процеси на Сумщині у зазначений період висвітлено у дисертаційному дослідженні Б. Філатова (Філатов, 2020) та окремих статті цього автора (Філатов, 2018: 68-71). Значну увагу автор приділив протистоянню між неформальними організаціями та місцевими владними структурами. Окремі аспекти діяльності Сумського товариства “Меморіал” розглядала одна із авторок даної статті (Рожкова, 2021: 353-358). Важливе значення для дослідження теми мають опубліковані джерела, зокрема, двохтомний збірник документів і матеріалів “Інакодумство на Сумщині”. Перший том зазначеного видання, опублікований 2012 р., вміщує резолюцію установчої конференції Сумського добровільного історико-просвітницького товариства “Меморіал”, а також документи, які характеризують протистояння обкому КПУ місцевим неформальним об’єднанням (Інакодумство на Сумщині, 2012: 209-246). Лідери “Меморіалу” та інших самодіяльних організацій в офіційних документах охарактеризовані як “екстремістські, антисоціалістичні елементи”, а діяльність очолюваних ними організацій – як “негативні явища”. У першому томі видання опубліковано документи, які дають уявлення про засоби, до яких вдавалися члени “Меморіалу” в умовах ретельного контролю з боку партійних та силових органів. У вступній статті упорядники акцентують увагу на опозиційності неформальних організацій, зокрема, “Меморіалу”, до правлячої компартії та характеризують їх лідерів як “людей з прагматичною жагою влади, політичної діяльності” (Інакодумство на

Сумщині, 2012: 18). 2025 р. вийшов друком другий том збірника. Тут вміщено фотокопії газети “Движение” – періодичного друкованого органу сумських неформальних об’єднань (Інакодумство на Сумщині, 2025:212).

Відзначаючи здобутки інших авторів, слід зауважити, що в історіографії бракує як комплексного аналізу діяльності товариства “Меморіал”, так і висвітлення діяльності організації у локальному вимірі. Автори проаналізованих вище праць основну увагу зосереджували на утворенні неформальних організацій у період перебудови, тим часом, як діяльність “Меморіалу” протягом 1990-х – початку 2000-х років практично не досліджувалася. Недостатньо вивчені такі аспекти проблеми, як біографії активістів Сумського “Меморіалу”, зусилля щодо збереження пам’яті про політичні репресії та вшанування їх жертв.

Суспільно-політичні реформи в СРСР, розпочаті у середині 1980-х років під гаслами “перебудови”, призвели до підвищення громадянської активності як у союзному центрі, так і в республіках. Поширення гласності, зняття заборон на висвітлення раніше замовчуваних подій, зумовили зростання інтересу до історичного минулого радянської епохи. У 1987-1988 рр. з ініціативи групи діячів культури, а також відомого вченого та правозахисника Андрія Сахарова, спершу у Москві, а згодом – в багатьох містах СРСР почали створюватися ініціативні групи “Меморіал”. Суми, порівняно з Києвом та Львовом, не були центром дисидентського руху в радянській Україні, однак і тут жили та діяли інакодумці, які у різний спосіб протистояли авторитаризму. У другій половині 1980-х роках в Сумах та області почали виникати неформальні організації та групи: культурно-просвітницьке товариство “Спадщина”, Товариство української мови ім. Т. Шевченка, “Зелений світ” та інші (Інакодумство на Сумщині, 2012: 235-236).

Сумські активісти підтримали ініціативу Андрія Сахарова щодо створення місцевих організацій товариства “Меморіал”. На початку 1989 р. у Москві відбулася зустріч, під час якої Олена Сенченко, Павло Головченко, Володимир Майборода, передали А.Сахарову список членів Сумської організації, а також заяву до Верховного Суду СРСР про притягнення КППС до кримінальної відповідальності за численні злочини, скоєні у період існування комуністичного тоталітарного режиму (Криганова, 2009: 2). У зустрічі взяв участь культурний діяч Лесь Танюк.

На початку березня 1989 р. у Києві відбулася установча конференція добровільного історико-просвітницького товариства “Меморіал”, яка на федеративних засадах увійшла до Всесоюзного “Меморіалу” (Гарань, 1993:35). Утворення республіканської організації стало значною подією у суспільно-політичному житті України, почали створюватися місцеві організації.

Виходячи з історичних умов, суспільно-політичної ситуації в Сумській області, завдань організації, авторки виокремлюють кілька періодів у діяльності Сумського товариства “Меморіал”. Перший період, з 1989 до 1992 року – період створення, організаційного оформлення товариства, позиціонування “Меморіалу” як об’єднання, яке підтримує політику перебудови і протистоїть місцевим владним структурам, що намагаються контролювати діяльність неформальних організацій.

Ініціаторами створення громадської організації “Меморіал” у Сумах виступили члени спілки архітекторів на чолі з головним архітектором міста Юрієм Кобиляковим, спілки письменників та журналістів УРСР, співробітники відділення Українського фонду культури, міської бібліотеки ім. Т.Г. Шевченка та обласного краєзнавчого музею, викладачі. 5 березня 1989 року ініціативна група спільно з учасниками екологічного руху провела в центрі Сум пам’ятну акцію з нагоди річниці смерті Й. Сталіна. Учасники зібрання розповсюджували листівки, де викривався сталінізм, роз’яснювали мету створення Народного Руху України за перебудову, а також проводили збір підписів громадян щодо

вирішення нагальних суспільно-політичних та екологічних проблем. У листівці, йшлося про те, що сталінізм як метод управління глибоко вкоренився і справляє вплив на політичну свідомість керівників держави донині. “Злочини сталінізму величезні, він загубив понад 30 мільйонів людей... Ми відповідальні за майбутнє країни і маємо зробити все, аби сталінізм не повторився” (Інакодумство, 2012: 222-223).

У червні 1989 р. за участі 80 делегатів в обласному центрі відбулася установча конференція добровільного історико-просвітницького товариства “Меморіал”. Конференція ухвалила резолюцію та статут організації, основною метою якої було визначено ліквідацію наслідків тоталітаризму в усіх сферах суспільного життя, утвердження демократії, відродження гуманізму, відновлення історичної справедливості щодо жертв політичних репресій. Основні завдання Товариства полягали у збереженні й увічненні пам’яті про жертви репресій; наданні допомоги репресованим та їх сім’ям, захисті інтересів репресованих у державних та громадських організаціях; сприянні у виконанні державних рішень з відшкодування заподіяних репресованим збитків; поширенні історичної правди про злочини тоталітаризму; активній участі в демократичних перетвореннях та розбудові незалежної Української держави (ДАСО. Ф.Р-7710. Оп.7. Спр.5: 1-2)

Зазначимо, що окремі ініціативи, задекларовані “Меморіалом” під час установчої конференції, згодом набули законодавчого оформлення і практичної реалізації. У резолюції конференції наголошувалося, зокрема, на необхідності “...ліквідувати топоніми з прізвищами людей, які зганьбили себе причетністю до масових репресій” (ДАСО. Ф.Р-7710. Оп.7. Спр.5: 1-2). Зауважимо, що на той час – 1989 рік, коли зберігалася монополія на владу з боку компартії, дана пропозиція свідчила про неприховану опозиційність “Меморіалу” до компартії, що все ще зберігала монополію на владу. Лише протягом 2006-2013 рр. в Сумах були повернуті історичні назви кільком вулицям – Воскресенській, Іллінській, Троїцькій та іншим (Артюх, 2022). Керівним органам Товариства доручалося створити секцію з дослідження так званих “білих плям історії” (ДАСО. Ф.Р-7710. Оп.7. Спр. 4:2). Делегати конференції обрали координаційну раду у складі одинадцяти осіб та трьох співголів товариства “Меморіал”: педагога Володимира Майбороду, викладачів Сумської філії Харківського політехнічного інституту історика Леоніда Мордовця та філософа Ірину Предборську. Секретарем обрали Емму Новобранцеву. У подальшому сумське товариство очолювали Алла Криганова, Катерина Білолюбська. Було сформовано дві секції товариства: історико-просвітницьку у складі тридцяти осіб та секцію реабілітації репресованих, що налічувала тридцять шість осіб (ДАСО. Ф.Р-7710. Оп.7. Спр.4:9).

З перших кроків своєї діяльності організація зустріла серйозний опір з боку органів влади за критику комуністичної партії. У документах Сумського міськкому КПУ “Меморіал” був названий “екстремістською та антисоціалістичною” (Інакодумство, 2012: 234–235). Через бюрократичні перепони товариству не вдалося відкрити свій рахунок у банку, організація не мала власного приміщення. На вулиці Фрунзе, 14 було створено штаб організації, який розпочав роботу зі збору інформації про сумчан і мешканців області – колишніх в’язнів сталінського ГУЛАГу. Усі заходи відбувалися, як правило, у приміщенні міської бібліотеки ім. Т. Шевченка та її філіях.

Конфронтація між неформальними громадськими організаціями та органами влади набувала досить серйозних форм. Так, великий резонанс у Сумах на початку жовтня 1989 р. викликало голодування перед приміщенням обкому компартії співголови “Меморіалу” Володимира Майбороди та робітника Олега Тарасенка. Причиною стала відмова міськвиконкому на проведення чергового мітингу неформалів.

Незважаючи на опір з боку органів компартійно-радянської влади, організація продовжувала свою діяльність, співпрацювала з іншими громадськими об'єднаннями – Сумським союзом сприяння перебудові, організаціями “Просвіта”, “Зелений світ” тощо. У листопаді 1989 р. В. Майборода організував випуск газети “Движение” – органу сумських неформальних організацій на підтримку перебудови. У кожному номері з'являлися матеріали, підготовлені активістами товариства “Меморіал”.

З ініціативи “Меморіалу” у 1990 р. поблизу Центрального міського кладовища – місця масових розстрілів наприкінці 1930-х років, було встановлено пам'ятний знак жертвам репресій. Це згуртувало усі демократичні сили обласного центру. Під час заходів, присвячених пам'яті жертв політичних репресій, відбувалися зустрічі репресованих з молоддю, влаштовувалися виставки документів. Зокрема, у сквері ім. Т. Шевченка була організована виставка “Сумчани – жертви репресій”, проведено музичний фестиваль “Воскресла пісня”: виконувалися пісні, лунали спогади репресованих, їх рідних і близьких (Бабинець, 1992: 2).

У квітні 1991 р. сумська делегація взяла участь у Всеукраїнській конференції “Меморіалу”, рішенням якої український “Меморіал” став самостійною організацією, правління очолили Лесь Танюк, Володимир Маняк, Владлен Кузнецов. Організації було присвоєно ім'я українського поета Василя Стуса, політичного в'язня, який загинув 1985 р. у мордовських таборах, а також затверджено прапор “Меморіалу”: на білому фоні терновий вінець з двома літерами “УМ” – Український Меморіал. На час створення Сумське товариство “Меморіал” об'єднувало близько ста осіб. Міська організація фактично представляла всю область. Робота на місцях відбувалася через товариство репресованих (увійшло до складу “Меморіалу” на правах колективного члена на початку 1990 р.). Було сформовано дві секції: історико-просвітницьку та реабілітації. З ухваленням у квітні 1991 р. Закону УРСР “Про реабілітацію жертв політичних репресій” члени товариства на громадських засадах долучилися до роботи комісії з реабілітації, які були створені при облвиконкомі та в районах області.

Після проголошення незалежності України та ухвалення 1992 р. Закону України “Про об'єднання громадян” (втратив чинність з січня 2013 р. у зв'язку з прийняттям нового Закону України “Про громадські об'єднання”) розпочався другий період функціонування Сумського товариства “Меморіал”, позначений найбільшою активністю. Основу організації склали колишні політв'язні Борис Блінер, Марія Ярова, Дмитро Моїсеєнко, подружжя Пащишинських, члени родин репресованих Емма Новобранцева (понад 20 років працювала беззмінним секретарем Товариства), Ігор Єлфімов, Алла Криганова, Дмитро Ракітін.

Протягом 1990-х – початку 2000-х років діяльність організації здійснювалася за пошуковим та історико-просвітницьким напрямками. Завдяки “Меморіалу” суспільство дізнавалося про жертв сталінського терору – діячів культури та мистецтва, зокрема, уродженців Сумщини письменників Миколу Хвильового, Остапа Вишню, Якова Мамонтова, художника, засновника Сумського краєзнавчого та художнього музею Ніканора Онацького, архітектора Федора Ернста, археолога Миколу Макаренка.

У 1990-х роках організація “Меморіал” набула міжнародного статусу. У багатьох країнах, колишніх республіках СРСР існували товариства, діяльність яких була спрямована на збереження історичної пам'яті про тоталітарні режими. У вересні 1994 р. делегація Сумського товариства “Меморіал” взяла участь у Міжнародній конференції історико-просвітницького, благодійного, правозахисного товариства “Меморіал”. У роботі конференції взяли участь делегації з Польщі, США, Казахстану, Білорусі та інших країн. Були розглянуті проблеми у діяльності організації, заслухані доповіді “Меморіал” і проблеми реабілітації”, “Українське та російське законодавство про реабілітацію жертв

політичних репресій”, “Меморіал” і органи влади”, “Меморіал” та національні і соціальні конфлікти”. Особливий інтерес делегатів викликав виступ заступника генерального прокурора Польської держави Станіслава Снежко про спільну пошукову роботу харківської та польської організацій “Меморіал” щодо розкриття злочинів комуністичного режиму у знищенні польських офіцерів у 1941 р. у районі Харківського лісопарку. Значний інтерес в учасників конференції викликали виступи представників “Меморіалу” у Казахстані та республіці Комі. З доповіддю про діяльність Сумської організації виступила голова товариства Алла Криганова (Салманова, 1994: 2).

На основі вивчення документів Державного архіву Сумської області та архіву обласного управління Служби Безпеки України членами організації був складений “Мартиролог” (книга реєстрації репресованих), який вміщує дані про 611 осіб: дата та місце народження, національність, місце роботи або служби, дата арешту та винесення вироку, міра покарання, чи був реабілітований. Інформацію про репресованих сумчан конкретизовано за окремими галузями, підприємствами, закладами: “Завод ім. Фрунзе” (58 осіб), “Цукровий завод” (21 особа), “Суконна фабрика” (23 особи), “Залізниця” (15 осіб), “Торгівля” (17 осіб), “Медпрацівники” (15 осіб), “Вчителі шкіл, викладачі педінституту, артучилища та інших навчальних закладів” (39 осіб), “Сумський міськвиконком та облвиконком” (23 особи), “Директори підприємств” (9 осіб), “Червона Армія” (36 осіб), “Культові служителі” (12 осіб). Окремо складено список репресованих євреїв (65 осіб). Щонайменше кілька осіб з цього списку згадувалися у звіті заступника начальника УНКВС у Харківській області Л.Й. Рейхмана наркому внутрішніх справ І.М. Леплевському про оперативно-слідчу роботу станом на 10 січня 1938 р.: “У Сумах викрито сіоністську організацію. Учасники проводили націоналістичну пропаганду у середовищі єврейських трудящих... Систематично відправляли до Палестини листи про становище євреїв в СРСР. Організація орієнтувалася на інтервенцію, повалення радянської влади” (Великий терор в Україні, 2010: 309).

Як відомо, найбільшою масовою операцією “Великого терору” стала операція за таємним наказом НКВС №00447 “Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів” від 30 липня 1937 р. за підписом наркома внутрішніх справ М. Єжова (Великий терор в Україні, 2010: 72-73). Після виходу наказу маховик репресій було запущено на повні оберти, захоплюючи різні суспільні верстви. Окрім основної соціальної групи, проти якої спрямовувалися репресії – селян, арештам були піддані також інші категорії. Ознайомлення з сумським “Мартирологом” дозволяє зробити висновок про те, що більшість вироків “ВМП” (вища міра покарання) було винесено позасудовими органами (так званими “трійками”) в 1937-1938 рр., розстрілювали засуджених у Харкові та Сумах.

На “карті ГУЛАГу” позначені місця, про які згадували сумчани. За підрахунками “Меморіалу”, мешканці області відбували покарання у 44 таборах Ухтпечлаг, Воркутлаг (Республіка Комі), Сиблаг (Західний та Східний Сибір), Карлаг (Казахстан), і, звичайно ж, Колима (Севостлаг).

Ще одним напрямом діяльності сумського “Меморіалу” був пошук інформації про репресованих сумчан і мешканців області. Зокрема, товариство зверталося із запитом до МВС Узбецької РСР щодо Генріха Варшавяка, інструктора сумської суконної фабрики, заарештованого 1937 р. і звинуваченого у “контрреволюційній діяльності”. Незважаючи на те, що обвинувальний висновок не містив жодних питомих аргументів, Г. Варшавяк був засуджений на десять років до ув’язнення, з якого не повернувся. Незважаючи на реабілітацію 1958 р., про долю репресованого родину не повідомили. Лише 1991 р. Єлизавета Варшавяк за участю “Меморіалу” намагалася дізнатися про долю батька. Згідно з отриманою від МВС Узбецької РСР відповіддю, смерть Г. Варшавяка у таборі 1944 р.

не підтвердилися. За ініціативи єврейської громади Сум у рамках проєкту “Остання адреса” в листопаді 2023 р. була встановлена пам’ятна табличка за місцем проживання Г. Варшавяка (Приймач, 2024: 52).

Колишні політв’язні і члени їх родин ділили цінними особистими документами та спогадами. Зокрема, Емма Новобранцева залишила спогади про свого батька, Василя Новобранцева. Він народився 1907 р. у Сумах в родині кустаря. Здобув середню технічну освіту, працював слюсарем на машинобудівному заводі. Василь Тимофійович мав хист організатора, брав активну участь у створенні спортивних товариств та виставах самодіяльного театру “Синя блуза”, писав вірші. Згодом був направлений на навчання до військової школи червоних старшин, з 1929 р. по квітень 1937 р. служив у лавах Червоної Армії, був заступником командира 223 стрілецького полку 75 стрілецької дивізії, яка базувалася у м. Пирятин. Під час проведення політзаняття старшого лейтенанта В. Новобранцева було заарештовано, у квітні 1937 р. військовим трибуналом засуджено, як “ворога народу” за ст. 54¹⁰ (“антирадянська пропаганда та агітація”) до позбавлення волі на шість років. Покарання відбував на Колимі, де загинув 1942 р. Посмертно реабілітований 1961 р. В архіві “Меморіалу” зберігаються фотодокументи родини Новобранцевих, літературні твори репресованого командира. У 1989 р. до сумського “Меморіалу” доєднався Дмитро Ракітін. Уродженець Тростянецького району, з раннього дитинства виявляв літературні та мистецькі здібності. Під час навчання у сьомому класі був заарештований за вірш про голодомор 1930-х років і засуджений Харківським військовим трибуналом за статтю 54. Під час заслання працював на будівництві залізниці у Нижньоамурському районі (територія Хабаровського краю РФ). Після реабілітації у 1950-х роках повернувся на Батьківщину, здобув освіту, працював вчителем. В архіві – товариства “Меморіал” зберігається виконаний у 1990-х роках малюнок Дмитра Ракітіна, що зображує табір ГУЛАГу: господарські будівлі, бараки для засуджених, місця їх праці. Згадуються інші уродженці Сумщини, також позначено місце, де Дмитро Ракітін 1937 р. зустрівся з заарештованим авіаконструктором Андрієм Туполєвим.

Серед членів “Меморіалу” були уродженці інших областей та республік, на Сумщині вони опинилися внаслідок “поразки у правах” та заборони повертатися на батьківщину. Зокрема, Григорій Пащишинський народився у 1912 р. у Львові, був сиротою, змалку працював у наймах, на будівництві. У 1943 р. вступив в Українську Повстанську Армію. У 1945 р. був заарештований та засуджений військовим трибуналом у м. Луцьку до двадцяти років виправних робіт та п’яти років “позбавлення прав”. Покарання відбував у Воркуті, працював у шахті, отримав каліцтво. У 1955 р. справу Г. Пащишинського було переглянуто, Григорія Васильовича звільнили. Перебуваючи на вільному поселенні, одружився з Ганною Коритник. Уродженка Івано-Франківщини, Г. Коритник, також під час нацистської окупації перебувала у лавах УПА. Заарештована за доносом у 1948 р., під час допитів зазнала катувань. Засуджена до двадцяти п’яти років позбавлення волі, відправлена до Воркути, 24 березня 1956 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР справу Г. Коритник було переглянуто, Ганну Михайлівну звільнено. 1962 р. подружжя переїхало до Сум, працювали на підприємствах міста. Григорій Васильович та Ганна Михайлівна одними із перших вступили до товариства “Меморіал”, проводили просвітницьку роботу у навчальних закладах. За “зв’язок з бандерівцями” також була засуджена у 1949 р. уродженка Рівненщини 18-річна Ганна Сулим (Цвар). Вирок – 25 років позбавлення волі, – відбувала у таборах “Норильлага”. Після перегляду справи у 1956 р. була звільнена, а 16 липня 1975 р. – реабілітована рішенням Пленуму Верховного Суду СРСР.

Легендарною постаттю на Лебединщині був священник Іван Дмитрович Приходько (1900-1997 рр.). Здобувши вищу богословську освіту, мав енциклопедичні знання і покликання педагога. Вчителював у селі Битиця. У перше був заарештований у 1923 р.

та звинувачений, за власними спогадами, у “неправильних методах роботи, за непокірність та непідкорення відділу освіти...”. У подальшому заарештовувався владою ще п’ять разів (Оліцький, 2018: 18) Покарання відбував у Норильську. У 1954 р. був реабілітований і повернувся на Батьківщину. Наприкінці 1980-х – у 1990-х роках долучився до відновлення зруйнованих храмів Сумщини. Заощадження власної родини та пожертви громадян вкладав у відбудову церков, за його сприяння було відроджено 12 храмів. Отець Іван вступив до Сумського “Меморіалу” і, як згадувала Е. Новобранцева, “був нашим духовним наставником”.

Цінним особовим документом, що характеризує атмосферу повсякдення політв’язнів ГУЛАГу, є спогади сумчанина Бориса Блінера (1914-1993). Народився він у Білорусії, навчався в єврейській школі, згодом вступив до Мінського юридичного інституту, однак, навчання виявилось нетривалим. Про обставини арешту згадував, що коли навчався на першому курсі, студентська група була дружня, весела. Часто збиралися у гуртожитку, сперечались, жартували. Хтось придумав гру – конкурс на найкоротший та найдотепніший анекдот. Рік був 1936, анекдоти сипалися різноманітні. Борис видав: “Що таке МТС?... – могила товариша Сталіна”. Вже наступного вечора Б. Блінера було заарештовано НКВС. Спецколегія Верховного Суду БРСР звинуватила в антирадянській пропаганді та агітації, засуджений до семи років позбавлення волі і п’яти років “поразки в правах”. Відбував покарання на Колимі, працював на копальнях, будівництві доріг. Наслідком праці на колимських морозах стала ампутація відморожених пальців обох рук. У таборі Б. Блінер познайомився з політв’язнями – сумчанами Леонідом Бовою, Павлом Скринником та іншими, тому після десятирічки “морозного пекла”, У 1947 р. прибув до Сум, у 1963 р. реабілітований. Б. Блінер брав активну участь у роботі Сумського товариства “Меморіал” – виступав на телебаченні, писав статті та нариси для преси, відгукнувся на пропозицію О. Солженіцина щодо участі репресованих у доповненні та уточненні фактів, викладених у праці “Архіпелаг ГУЛАГ”. Залишив спогади “Дорога туди”, “Дати і зустрічі”, “Дорога назад”. Рукопис, що зберігається в архіві сумського “Меморіалу”, вміщує детальний опис повсякдення політв’язнів, а також стислі відомості про “цікавих людей”, з якими автора звела доля.

Члени сумського “Меморіалу” підтримували зв’язки з робочою групою обласного тому науково-документального видання “Реабілітовані історією. Сумська область” і взяли участь у підготовці нарисів. У першій книзі видання, опублікованій у 2005 р., було вміщено фрагмент спогадів Бориса Блінера “Морозне пекло” про його колимське заслання, нариси Алли Криганової “Постріл у спину” про заступника командира роти старшого лейтенанта Василя Новобранцева, О.В. Кравченка “Мій батько” про вчителя Миропільської середньої школи Віктора Олександровича Коноваленка, заарештованого у 1937 р. за доносом одного з вчителів (Реабілітовані історією, 2005:125-147). У 2013 р. побачила світ друга книга “Реабілітовані історією. Сумська область” з відомостями про репресованих по семи районах та двох містах обласного підпорядкування (Реабілітовані історією, 2013); 2015 р. опубліковано першу частину книги третьої обласного тому про політичні репресії громадян Сумщини (Реабілітовані історією, 2015).

Як зазначалося вище, найбільш активну діяльність сумське товариство “Меморіалу” здійснювало протягом 1990-х років. Проте, згодом з об’єктивних причин (активістами були репресовані та члени їх родин, здебільшого, люди літнього віку) діяльність організації як у Сумах, так і в кількох інших областях фактично призупинилася.

Новий етап у діяльності товариства розпочався після Революції Гідності, яка створила умови для системних змін в політиці пам’яті. У серпні 2014 р. відбулася Всеукраїнська конференція товариства “Меморіал”, яка ухвалила рішення відновити діяльність організації. Делегати конференції обрали керівником “Меморіалу” Степана

Кубіва (1962-2026 рр.). Делегатами від Сумщини були Катерина Білолюбська та Світлана Ревякіна (Криганова, 2014: 3). З їх ініціативи на початку вересня 2014 р. відбулася обласна конференція, учасники якої обрали правління “Меморіалу” у кількості дев’яти осіб, головою організації було обрано С. Ревякіну. Ухвалені у квітні 2015 р. Закони України “Про правовий статус та вшанування пам’яті борців за незалежність України у ХХ столітті”, “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки”, “Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 рр.” створили правову основу для остаточного відходу від практик та наслідків тоталітарного режимів, а також змінили процедуру реабілітації жертв політичних репресій (Рожкова, 2018: 22-25).

18 травня 2015 р., у День пам’яті жертв політичних репресій, у Сумах на вулиці Герасима Кондратьєва було відкрито пам’ятник у формі меморіального хреста, оповитого символічним колючим дротом та табірними ґратами як нагадування про злочини тоталітарного комуністичного режиму (автор проєкту пам’ятника – архітектор В. Биков). Після затвердження нової редакції Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій” (2018 р.) розпочала діяльність Національна комісія з реабілітації та регіональні (обласні) комісії, на які покладаються функції відновлення справедливості та історичної правди щодо осіб, які зазнали необґрунтованих репресій. До складу сформованої у травні 2019 р. комісії з реабілітації при Сумській обласній державній адміністрації увійшла С. Ревякіна та інші члени “Меморіалу”.

Отже, створене 1989 р. сумське товариство “Меморіал”, долаючи опір з боку компартійної влади, розгорнуло системну дослідницьку, просвітницьку та правозахисну діяльність. Вона сприяла засудженню злочинів тоталітарного комуністичного режиму, відновленню історичної справедливості та реабілітації репресованих. Результатом подвижницької роботи Сумського товариства стало створення колекції документів, яка включає відомості про репресованих, спогади, фотодокументи. Зібрані “Меморіалом” матеріали про репресованих були використані при підготовці обласного дому “Реабілітовані історією. Сумська область”. Члени товариства беруть участь у роботі регіональної комісії з реабілітації, публічних заходах, присвячених вшануванню пам’яті жертв політичних репресій.

Література:

Артюх, 2022 – *Артюх В.* Наймасштабніші перейменування сумських вулиць. *Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/actually/9576-naimasshtabnishi-pereimenuvannia-sumskykh-vulyts.html> (дата звернення: 25.05.2026).

Бабинець, 1992 – *Бабинець Т.* “Меморіал” імені Василя Стуса. Сумщина. 1992. 31 січня. С. 2.

Бажан, 2010 – *Бажан О.* КДБ УРСР та неформальні об’єднання в період “горбачовської перебудови”. *Наукові записки*. 2010. Т. 104: Історичні науки. С. 68–77.

Бойко, 2002 – *Бойко О.* Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. Київ: ПІЕНД, 2002. 306 с.

Великий терор в Україні, 2010 – *Великий терор в Україні. “Куркульська операція” 1937–1938 рр.* Ч. 1. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2010. 614 с.; Ч. 2. 598 с.

Гарань, 1993 – *Гарань О.* Убити дракона: 3 історії Руху та нових партій України. Київ: Либідь, 1993. 200 с.

ДАСО – Державний архів Сумської області

Інакодумство на Сумщині, 2012 – *Інакодумство на Сумщині Збірник документів та матеріалів (1955–1980 роки)*. [Упор. В.О.Артюх, Г.М.Іванущенко, В.О.Садівничий] Суми: ВВП “Мрія-1” ТОВ, 2012. 300 с.

Інакодумство на Сумщині, 2025 – *Інакодумство на Сумщині Збірник документів та матеріалів (1955–1990 роки)*. Суми: Триторія, 2025. Т. 2. 319 с.

Криганова, 2009 – *Криганова А.* Сумському товариству “Меморіал” – 20 років. *Ярмарок*. 2009. № 35 (450). 27 серпня. С. 2.

Криганова, 2014 – *Криганова А.* Відродження товариства “Меморіал”. *Ярмарок*. 2014. № 38 (712). 18 вересня. С. 3.

Оліцький, 2018 – Оліцький В. Блаженні гнані за правду (репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки). Суми: Триторія, 2018. 242 с.

Приймач, 2024 – Приймач О. Реабілітовані посмертно. Політичні репресії щодо євреїв міста Суми у 1937–1938 роках. Суми: Корпункт, 2024. 144 с.

Рожкова, 2018 – Рожкова Л. Законодавче регулювання процесу реабілітації жертв політичних репресій тоталітарного режиму. *Приватне та публічне право*. 2018. № 2. С. 22–25.

Рожкова, 2021 – Рожкова Л. Сумське товариство “Меморіал” та пам’ять про політичні репресії. *Сіверщина в історії України*. 2021. Вип. 14. Глухів–Київ: Центр пам’яткознавства НАН України і УТОШК. С. 380–385.

Реабілітовані історією. Сумська область, 2005 – Реабілітовані історією. Сумська область, у 3 кн. Кн. 1. Суми: ВВП “Мрія-1” ТОВ, 2005. 756 с.

Реабілітовані історією. Сумська область, 2013 – Реабілітовані історією. Сумська область, у 3 кн. Кн. 2. Суми: ВВП “Мрія-1”, 2013. 756 с.

Реабілітовані історією, Сумська область, 2015 – Реабілітовані історією, Сумська область: у 3 кн. Кн. 3. Ч. 1. Суми: ВВП “Мрія-1”, 2015. 496 с.

Салманова, 1994 – Салманова М. Міжнародний форум “Меморіалу”. *Добрий день*. 1994. № 40 (30 вересня). С. 2.

Філатов, 2018 – Філатов Б. Створення та діяльність неформальних товариств на Сумщині в 1987–1991 рр. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2018. № 4 (20). С. 68–71.

Філатов, 2020 – Філатов Б. Суспільно-політичні трансформаційні процеси на Сумщині в роки перебудови (квітень 1985 – серпень 1991 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернігів: Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 2020. 224 с.

References

Artiukh, 2022 – Artiukh, V. (2022). Naimasshtabnishi pereimenuvaniia sumskykh vulyts [The largest renaming of streets in Sumy]. *Sumskiy istorychnyi portal*. URL: <https://history.sumy.ua/actually/9576-naimasshtabnishi-pereimenuvaniia-sumskykh-vulyts.html> (accessed: 25.05.2026) [in Ukrainian].

Babynets, 1992 – Babynets, T. (1992). “Memorial” imeni Vasyliia Stusa [The Vasyl Stus Memorial Society]. *Sumshchyna*. January 31. P. 2 [in Ukrainian].

Bazhan, 2010 – Bazhan, O. (2010). KDB URSR ta neformalni obiednannia v period “horbachovskoi perebudovy” [The KGB of the Ukrainian SSR and informal associations during Gorbachev’s perestroika]. *Naukovi zapysky*. Vol. 104: Istorychni nauky. Pp. 68–77 [in Ukrainian].

Boiko, 2002 – Boiko, O. (2002). Ukraina v 1985–1991 rr.: osnovni tendentsii suspilno-politychnoho rozvytku [Ukraine in 1985–1991: Main Trends of Socio-Political Development]. Kyiv: PiEND. 306 p. [in Ukrainian].

Velykyi teror v Ukraini, 2010 – Velykyi teror v Ukraini. “Kurkulska operatsiia” 1937–1938 rr. [The Great Terror in Ukraine. “Kulak Operation” of 1937–1938]. Part 1. Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”. 614 p.; Part 2. 598 p. [in Ukrainian].

Haran, 1993 – Haran, O. (1993). Ubyty drakona: 3 istorii Rukhu ta novykh partii Ukrainy [To Kill the Dragon: Three Stories of the Rukh and New Political Parties of Ukraine]. Kyiv: Lybid. 200 p. [in Ukrainian].

DASO – Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti [State Archive of Sumy Region]. [in Ukrainian]

Inakodumstvo na Sumshchyni, 2012 – Inakodumstvo na Sumshchyni. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv (1955–1980 roky) [Dissent in Sumy Region. Collection of Documents and Materials (1955–1980)]. Sumska oblast: VVP “Mriia-1” ТОВ, 2012. 300 s. [in Ukrainian]

Inakodumstvo na Sumshchyni, 2025 – Inakodumstvo na Sumshchyni. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv (1955–1990 roky) [Dissent in Sumy Region. Collection of Documents and Materials (1955–1990)]. Sumska oblast: Trytoriia, 2025. T. 2. 319 s. [in Ukrainian]

Kryhanova, 2009 – Kryhanova, A. (2009). Sumskomu tovarystvu “Memorial” – 20 rokiv [20 Years of the Sumy Memorial Society]. *Yarmarok*. № 35 (450). 27 August. P. 2. [in Ukrainian]

Kryhanova, 2014 – Kryhanova, A. (2014). Vidrozhennia tovarystva “Memorial” [Revival of the Memorial Society]. *Yarmarok*. № 38 (712). 18 September. P. 3. [in Ukrainian]

Olitskyi, 2018 – Olitskyi, V. (2018). Blazhenni hnani za pravdu (represii proty Pravoslavnoi tserkvy na Sumshchyni u 1920–1930-ti roky) [Blessed Are Those Persecuted for Righteousness: Repressions against the Orthodox Church in Sumy Region in the 1920s–1930s]. Sumska oblast: Trytoriia. 242 p. [in Ukrainian]

Pryimach, 2024 – Pryimach, O. (2024). Reabilitovani posmertno. Politychni represii shchodo yevreiv mista Sumy u 1937–1938 rokakh [Rehabilitated Posthumously. Political Repressions against the Jews of Sumy in 1937–1938]. Sumska oblast: Korpunkt. 144 p. [in Ukrainian]

Rozhkova, 2018 – Rozhkova, L. (2018). Zakonodavche rehuliuvaniia protsesu reabilitatsii zhertv politychnykh represii totalitarnoho rehymu [Legislative Regulation of the Rehabilitation Process of Victims of Political Repressions under the Totalitarian Regime]. *Pryvatne ta publichne pravo*. № 2. P. 22–25. [in Ukrainian]

Rozhkova, 2021 – Rozhkova, L. (2021). Sumske tovarystvo “Memorial” ta pamiat pro politychni represii [The Sumy Memorial Society and the Memory of Political Repressions]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. Vol. 14. Hlukhiv–Kyiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK. P. 380–385. [in Ukrainian]

Reabilitovani istoriieiu. Sumska oblast, 2005 – Reabilitovani istoriieiu. Sumska oblast, u 3 kn. Kn. 1 [Rehabilitated by History. Sumy Region, in 3 books. Book 1]. Sumska oblast: VVP “Mriia-1” ТОВ, 2005. 756 s. [in Ukrainian]

Reabilitovani istoriieiu. Sumska oblast, 2013 – Reabilitovani istoriieiu. Sumska oblast, u 3 kn. Kn. 2 [Rehabilitated by History. Sumy Region, in 3 books. Book 2]. Sumy: VVP “Mriia-1”, 2013. 756 s. [in Ukrainian]

Reabilitovani istoriieiu. Sumska oblast, 2015 – Reabilitovani istoriieiu. Sumska oblast, u 3 kn. Kn. 3. Ch. 1 [Rehabilitated by History. Sumy Region, in 3 books. Book 3. Part 1]. Sumy: VVP “Mriia-1”, 2015. 496 s. [in Ukrainian]

Salmanova, 1994 – *Salmanova, M.* (1994). Mizhnarodnyi forum “Memorialu” [International Forum of Memorial]. *Dobryi den.* № 40 (30 September). P. 2. [in Ukrainian]

Filatov, 2018 – *Filatov, B.* (2018). Stvorennia ta diialnist neformalnykh tovarystv na Sumshchyni v 1987–1991 rr. [Creation and Activities of Informal Associations in Sumy Region in 1987–1991]. *Aktualni pytannia suspilnykh nauk ta istorii medytsyny.* No 4 (20). P. 68–71. [in Ukrainian]

Filatov, 2020 – *Filatov, B.* (2020). Suspilno-politychni transformatsiini protsesy na Sumshchyni v roky perebudovy (kviten 1985 – serpen 1991 rr.) [Socio-Political Transformation Processes in Sumy Region during Perestroika (April 1985 – August 1991)] (PhD dissertation). Chernihiv: Nizhyn Mykola Hohol State University. 224 p. [in Ukrainian]

*Авторки заявляють про відсутність конфлікту інтересів, а також повідомляють, що робота виконувалася без використання технологій штучного інтелекту.

Отримано 01.03.2026

Отримано в доопрацьованому вигляді 30.05.2026

Прийнято до друку 10.06.2026

Оприлюднено 22.06.2026

Submitted 01.03.2026

Received in received form 30.05.2026

Accepted for publication 10.06.2026

Published online 22.06.2026